

Սիրելի ընթերցող,

1

Թղթատեցէք այս աշխատութիւնը, նոյնիսկ կարդացէք ծայրէ ծայր եթէ ժամանակ ունիք, բայց եթէ որեւէ պատճառով կարելի չլլայ զինքն զրկել, բարի եղէք զիրքը վերադարձնել հեղինակին:

2

Ձէյթունի պատմութիւնը կը բաղկանար 28 գլուխէ եւ կ'երկարա՛նչուէր մինչեւ տեղահանութիւն, այսինքն մինչեւ 1915 թուականը: Ի՞նչ յետ հաշտութեան վերաբերեալ ընդարձակ գլուխը յապաւեցինք, նախընտրելով անոր տեղ հրատարակել ընթերցողաց յայտնած զվացումները: Եթէ ներկայ հատորը քաջալերութիւն գտնէ, զայն ևս կը հրատարակենք:

Եւ յիշանալիս այ թառամի,
Ա՛հ, այն աստե՛ն ես կը մեռնիմ:
ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՍՏԻՊՎԱՅԷ 1958

Մ Ա Ն Տ Օ Խ Չ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1895Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒՆ
ՏԵՂԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐՈՎ ԵՒ ՀԻՆ ԴԵՊՔԵՐՈՎ ԱԼ ՃՈԽԱՑԱԾ

ԳՐԵՑ Գ. ՏԷՕՎԼԷԹ

Գ. ՀԱՏՈՐ

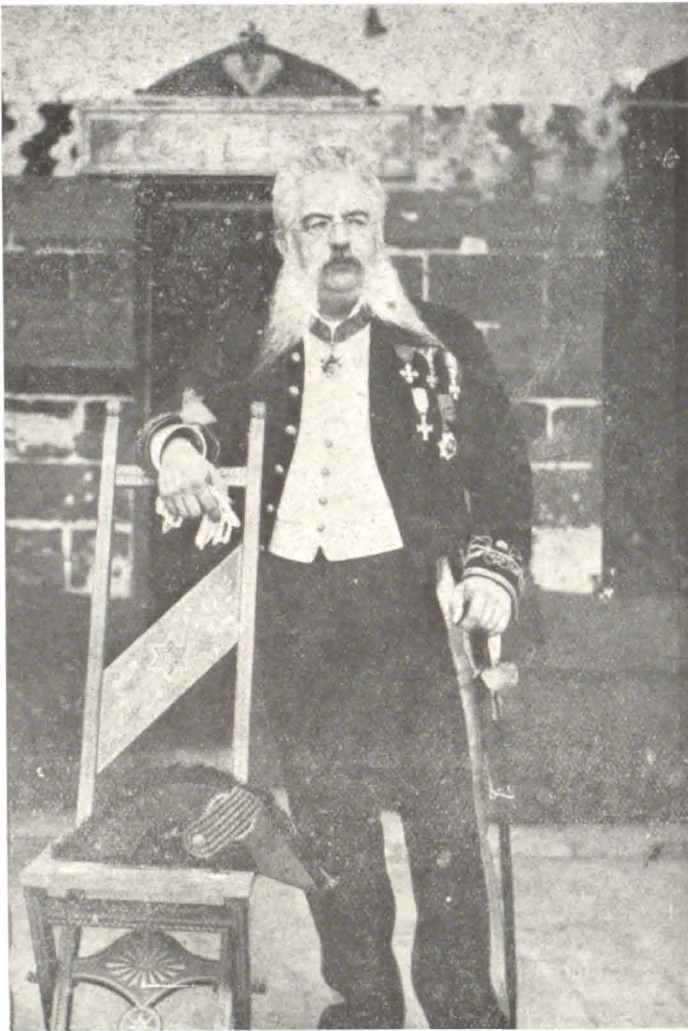
ՓԱՐԻՋ

1949

Imp. A. DER AGOPIAN
17 Rue Damesse Paris

ՀԱՆՐԻ ՎԻԹԹՅՈ

Հայկոյի իտալական հիւպատոսը, որ 96ին Ձէյթուն եկաւ, Եւրոպական միւս հիւպատոսներուն հետ, միջամրտելու համար հաշտութեան բանակցութիւններուն Ձէյթունցոց եւ թուրք կառավարութեան միջև հեղինակ՝ « Պատմութիւն Հայոց եւ Ձէյթունի » անուն ընդարձակ աշխատութեան

ՏԻԿԻՆ ՎԻԹԹՕ

որ մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է Հիւպատոսին
հայասիրական աշխատութիւններուն առթիւ, եւ դուր-
սուրանօք պահած է անոր Ձէյթուն այցելութեան յի-
շատակները.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԿ

Ներկայ դժուարին պայմաններուն մէջ առողջական վիճակիս վտանգաւոր հանգամանքը հաշկադրեց զիս փութացնելու հրատարակութիւնը **Ձէյթունի Պատմութեան Գ. հատորին**, որուն ձեռագիրը պատրաստ է երեք տարիէ ի վեր: **Շնորհակալութիւն Պ. Յակոբ Տէր-Յակոբեանին՝** անձնուէր բարեկամիս, ինչպէս նաեւ բոլոր անոնց առանց որոնց նիւթակաջն եւ բարոյական օժանդակութեան թերեւս Լրբէք կարելի պիտի չըլլար լոյս ընծայել զայն:

Ինչպէս տեսանք, **ՍԱՆՏՈՍ** վերնագրին տակ այս աշխատութիւնը կը բովանդակէ 95-ի պատեքազմները ընդհանրապէս, հին դէպքերով ալ ճոխացած:

Ա. հատորը նկարագրութիւնն էր մեծ մասամբ **Ձէյթունի ժողովուրդին**, աշխարհական թէ կրօնական տեսակէտով. ընդարձակօրէն խօսուած էր նաեւ **Տէլի Բէշլի** գործունէութեան վրայ ինչպէս նաեւ 1862-ի մեծ յաղթանակին մասին:

Բ. հատորով տուինք **Զօրանոցի** գրաւումը, **Ձէյթունցոց Արշաւանքները** արեւմտեան թուրք դիւղերուն վրայ, օգնութեան փութալու համար ջարդի սպառնալիքին տակ գտնուող հայ բնակչութեան, վերջապէս բուն Սանտօխի ձակատամարտը, **Ձէյթունի արեւելեան կողմը**:

Հետագայ գլուխներով պիտի տեսնենք վերջին ճակատամարտ մ'ալ, **Սօլաք Տէտէի ձակատամարտը**, քաղաքին արեւմուտքը, որուն կը հետեւի բաւակցութեան ձախող փորձ մը **Րէմզի փաշայի** կողմէ: Ասով կը փակուի մեծ յարձակումներու շրջանը եւ կ'սկսի **Ձէյթունի քառասնօրեայ պաշարումը** եւ անընդհատ ուժակոծումը **Թուրքաց կողմէ**, ընդմիջուած քաղաքը այլեւլու փորձերով, **Ձէյթունցոց կողմէ** ալ մասնակի յարձակումներ, իբրեւ հակահարուած, եւ հանապազօրեայ ու հանապազգիշերեայ աշխուրջ հսկողութիւն, ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու համար: Յետոյ տեղի կ'ունենայ **Րէմզի փաշայի պաշտօնանկութիւնը**, **Եւրոպայի միջամտութիւնը**, **հաշտութեան պայմանները**, եւն.:

ՍՕԼԱՔ ՏԷՏԷԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Երկու օրուայ ճիգէն յետոյ թուրք բանակը հասած էր Ձէյթունի դիմացի բլուրճերուն վրայ, զօրանոցին եւ վանքին մէջտեղը, եւ սկըսած էր ուժակոծել քաղաքը: Ի ստորեւ կուտանք երեք պատմիչներու գրածնէրը դեկտ. 16 եւ 17 օրերու մասին, Սօլաք-Տէտէի ճակատամարտէն առաջ:

Աղասի. « Դեկտ. 16ին, երկուշաբթի առտու, թշնամին սկսաւ յարձակիլ: Բէմդի փաշա, քաջալերուած իր նախորդ օրուայ յաջողութենէն, կը կարծէր որ պիտի նահանջէինք. ընդհակառակն, մենք վճռած էինք դիմադրել մինչեւ մահ: Երկու ժամ յետոյ թշնամին ետ մղուեցաւ մեծ կորուստով:

Բէմդի փաշա որոշած էր վճռական յարձակում մը գործել Ձէյթունի վրայ ևւ այդպէս ալ ծանուցած էր իր զինուորներուն, բայց չէր քէզ անկանոն զօրաց պետերը խորհուրդ տուած էին իրեն որ զգուշանայ այդ անխոհեմ քայլէն: Իրենց հին փորձառութեան վրայ հիմնուած, կը պնդէին որ այն ձորը ուր հազարաւոր չէր քէզներ եւ թուրքեր ինկած էին Ազիզ փաշայի պատերազմին ատեն, ահկարելի պիտի ըլլար զրաւել եւ ահագին կորուստ պիտի պատճառէր թուրք բանակին. ուստի խնդրեցին որ օգնական զօրքի սպասէ յարձակումն սկսելէ առաջ: Բէմդի փաշա հետեւեցաւ իր հայրենակիցներու խորհուրդին եւ փոխեց իր ծրագիրը. դադրեցուց զանգուածային յարձակումը եւ Ձէյթունի այգիներուն մէջ ցրուեց որսորդ զինուորներու փոքրիկ խումբեր որք շարունակ կը կրակէին մեր վրայ:

Կէս օրուայ մօտերը զօրանոցի դիմացի բլուրներէն, թուրքերն սկսան ուժակոծել քաղաքը: Բայց առաջին ուումբերն ինկան առանց պայթելու, եւ փոխանակ սարսափեցնելու բնակիչները, աւելի արձարծեցին անոնց եռանդը. մանուկներ եւ կիներ ձեռքերնին թաց լաթի կտորներ բռնած, ուումբերուն վրայ նետուեցան եւ զամոնք վերցնելով տուն տարին:

Դեկտ. 17ի կէսօրին Բէմդի փաշա հրամայեց վերսկսիլ յարձա-

կումը: Զինուորները յառաջացան Քարթօշ-Քօրի վրայ, բայց ետ մղուեցան մեր ռազմիկներուն կողմէ. յետոյ նորէն սկսան ուժակոծել քաղաքը եւ մինչու իրիկուն 210 ռումբ մետեցին առանց վնաս պատճառելու »:

Հոս հարկ է ըսել որ Զէյթունի ուժակոծումը սաստկացաւ 5—6 օր յետոյ միայն:

Մէմէրճեան համառօտ երկու տող դրած է, հետեւելով Աղասիի՝ « Դեկտ. 16ին վերոյիշեալ տեղերը պատերազմը կրկնուեցաւ սաստկութեամբ. Դեկտ. 17ին կատարուեցաւ Քարթօշ-Քօրի պատերազմը. Դեկտ. 18ին կրկին Քարթօշ-Քօրի պատերազմը »:

Իսկ Տէր Յակոբեան որ անձամբ մասնակցած է այդ ընդհարումներուն, հետեւեալ բացավառ տողերը նուիրած է անոնց՝ « Երկրորդ օրուան արշաւոյսին (երրորդ օրը, Դեկտ. 16), մարտահրաւէր փողերն սկսան հնչել. բանակը քաջալերուած առաջին օրուան յաջող յառաջխաղացումէն, նպատակած էր նոյնը շարունակել. բայց Զէյթունցիք, իրենց ամբողջ ուժը կեդրոնացնելով, անսասան կեցան իրենց դիրքերուն վրայ եւ թշնամիին կատաղի ալիքներուն խուժումները ետ մղեցին շարունակ. յարձակումներն ո՛րչափ կրկնուեցան, ա՛յնչափ աւելի դիզուեցան թշնամիին դիակները ռազմադաշտին վրայ. բանակը ջանք կ'ընէր իր թնդանօթները քաղաքին մօտեցնել եւ արձակուած ռումբերը հրացանի զնդակներու առատութեամբ կը տեղային Զէյթունցիներուն վրայ, ոքո՞ք կը պատասխանէին իրենց զերաւած երկու թնդանօթներով ու ա՛յնքան ճշդութեամբ, որ ռումբերը ինկան հրամանատարին մօտերը եւ ան՝ զայրացած, խալազանեց այդ պահուն իր թնդանօթաձիգները ու ըսաւ անոնց. « Կեավուր սիզտէն էյի նիչան ալըօր »: Այդ օրուան ճակատամարտին նահատակուեցան Մինաս Ղաղեան անուն կարճահասակ կտրիճ մը, որ նշանաւոր հանդիսացած էր Բէրդիդ-Չայի կռիւին մէջ, եւ Չազրեան Նազարէթ, փորձառու եւ վարժ նշանաձիգը »:

Իսկ Դեկտ. 17ի համար կը գրէ՝ « Առաւօտուն կանուխ, փողերն սկսան հնչել եւ թնդանօթները որոտալ. ինչպէս ըսուած է, իշլէյէն տեմիր փարլամըր: Զէյթունցիք ալ, բոլորովին փորձուած ու վարժ մեռներու ալ, մեռցնելու ալ, ա՛հաւատալի խիզախութեամբ նետուեցան թշնամիին դէմ դարձեալ. իրենց թնդանօթներուն համար տակաւին ունէին ռումբի առատ պաշար, եւ հրացաններուն համար վառօդ ու գնդակ »:

Տէր Յակոբեան կը կարծէ որ այդ օրն է որ սկսաւ Սօլաք-Տէտէի ճակատամարտն ալ, երբ կը գրէ՝ « Հաղիւ արեւը բարձրացած էր, եւ ահա Զէյթունի արեւմտեան լեռներու ստորոտներէն, Ատանա նահանգ

դէն կազմուած վիթխարի բանակին փողերուն թնդանթաներուն ձայներն ալ սկսան դղրդել չեռներն ու ձորերը. արդէն իսկ հազարապատիկ աւելի զօրաւոր թշնամի մը վրայ կուգային աւելնալ նոր ահեղ ոյժեր ալ, որոնցմէ սակայն մեր առիւծասիրտ լեռնականները չվախցան, անտեսանելի խարազանէ մը մտլակուած, որ անշուշտ կուղար իրենց Հաւատքէն ու Յոյսէն, հարկադրուեցան բաժնել իրենց ոյժը եւ մեծ մասամբ Ս. Սարգիսի թաղեցիները՝ փութացին դիմաւորել Ձէյթունի արեւմուտքէն սպառնացող ահարկու բանակը որ իր փողերը հնչեցնելով կուրի սկսած էր »:

Բայց մենք պիտի հետեւինք Աղասիի որ Սանտոխէն երեք օր յետոյ կը դնէ Ալի պէյի բանակին գալուստը:

« Սօլաք-Տէտէի ճակատամարտը » ըսելով պիտի հասկնանք Ձէյթունացոց կռիւները քաղաքին արեւմտեան կողմը, Սօլաք-Տէտէ լեռան բարձունքներուն եւ կողերուն վրայ, որոնք տեւած էին երկու օր, Դեկտ. 18ին եւ 19ին, եւ տեղի ունեցած էին այնչափ կատաղի կերպով որչափ արեւելեան ճակատին վրայ Դեկտ. 14ի եւ 15ի օրերուն: Ինչպէս որ Սանտոխի օրը վճռական եղաւ Ձէյթունացոց համար եւ հոմանիչ էր դրեթէ կատարեալ յաղթութեան, նոյնը պատահեցաւ Դեկտեմբեր 19ին Սօլաք-Տէտէի լեռան վրայ ուր Հայերը յոգնեցուցին եւ կասեցուցին թուրք բանակը վերջնական դիժի մը շուրջ ուրկէ ա՛լ չկրցաւ յառաջանալ:

Երկու ճակատամարտները իրարու հետ բաղդատելու համար հետեւեալ կէտերը կը մատնանչենք:

Առաջին աչքի զարնող պարագան այն է որ մեծ բախտաւորութիւն մ'եղաւ Ձէյթունացոց համար երբ քաջարի Ֆրնուզը երեք օր զբաղեցուց Ալի պէյի բանակը, որ այդ դիւղին փախստականները հետապնդելով կ'ուզէր իր թիկունքն ապահովել. ասով Ձէյթունցիք առիթ ունեցան իրենց ամբողջ ոյժը գործածելու Բէմզի փաշայի դէմ: Եթէ երկու բանակները միեւնոյն օրը յարձակէին Ձէյթունի վրայ, հաւանական է որ աղետալի պիտի ըլլայ Հայոց համար: Երկրորդ՝ ըստ Ձէյթունացոց հաշիւին Բէմզի փաշայի շահակը կը բաղկանար 80 հազար կանոնաւոր եւ անկանոն զօրքերէ, իսկ Ալի պէյի բանակը 30 հազարէ. արդ, այս երկու բանակներուն դէմ կուտող ոյժերն ալ նոյն համեմատութեամբ էին, թերեւս աւելի փոքր էր արեւմտեան բանակին դէմ կուտողներուն համեմատութիւնը, որ կը բաղկանար մեծ մասամբ Աստուածածնայ թաղեցիներէն: Երրորդ՝ Ձէյթունի արեւելքը շատ աւելի վտանգաւոր էր քաղաքին համար քան արեւմուտքը, զի արեւելքի բլուրները մեծ մասամբ մեղմօրէն կը խոնարհին

դէպի քաղաք, մինչ արեւմտեան սահմանը գրեթէ անանցանելի դիժ մը կը կազմէ, Շուղը դեռակին եւ Սօլաք-Տէտէի յետին ցից սարերուն պատճառաւ: Չորրորդ՝ Սօլաք-Տէտէի ճակատամարտին երկու օրերը մառախլապատ էին որով թշնամին աւելի դիւրութեամբ կրցաւ գրաւել լեռան կողերը, եւ Հայերը հակառակ իրենց դիւցազնական կռիւին, շատ աւելի զոհ տուին քան Սաւոթի օրուան մէջ:

Այս ճակատամարտին վրայ ալ յստակ գաղափար մը կազմելու համար, նախ պիտի ներկայացնենք երեք պատմիչներուն գրածները, իրենց գլխաւոր կէտերուն մէջ, որոնց պիտի կցենք յետոյ՝ մի քանի դիտողութիւններ եւ անձնական ծանօթութիւններ ու յիշատակներ:

ԱՂԱՍԻԻ ԳՐԱԾԸ. « Դեկտ. 18ի առաւօտուն մեր հետազօտողները եկան իմաց տալու թէ Ալի պէյի բանակը ուր ջարդած էր Ֆըրնուզի բնակչութիւնը, այժմ կրակի տալէ յետոյ Ասադ-Վալ գիւղը, կը յառաջանար Զէյթունի վրայ արեւմտեան կողմէն:

Մենք այդ ճակատին վրայ որ եւ է ոյժ չունէինք. մեր ռազմիկները, թուով 6 հազար, խմբուած էին կիսաշրջանակի ձեւով լէմզի փաշայի 40 հազար զինուորներուն դիմաց: Արեւմտեան լեռը, Ղարղալարի կողմէն, բաց էր ցարդ եւ անպաշտպան: Փութացիք 800 պատերազմիկ ղրկել հոն, որոնք Շուղրի կամուրջէն անցնելով դիրք բռնեցին գերեզմանոցէն անդին, քաղաքէն 300 մեթր հեռու, առապար ձորի մը մէջ: Մեր ռազմածիւրքը հատնելու վրայ էր, ուստի պարտաւոր էինք պաշտպանողական միջոց մը խորհիլ: Այդ առաւօտեան մառախլապատ օդը մեզ ներշնչեց հետեւեալ գաղափարը. 100ի չափ պատերազմիկ ղրկեցինք Սօլաք-Տէտէ լեռան կողերու վրայ, Զէյթունի արեւմուտքը, եւ պատուիրեցինք որ երբ յարձակելու ըլլան, իրենց հետ միասին քշեն այն 10 հազար այծերը զոր հայ հովիւները կ'արածէին այդ լեռան վրայ:

Առաւօտուն Ալի պէյի զօրքերը յառաջացած էին միջեւ Զէյթունի այգիները: Երբ որ հասան այն ձորին առջեւ ուր մեր ռազմիկները դարանի մտած էին, յանկարծական եւ բռուն յարձակում մը կրեցին անոնց կողմէ. միեւնոյն ատեն Սօլաք-Տէտէի կողին վրայ մառախուղին մէջէն յառաջացան միւս 150 կռուողները, իրենց առջեւէն քշելով 10 հազար այծերը: Թուրքերն այն տպաւորութիւնը կրեցին որ ահադին բանակ մը կը գտնուի իրենց առջեւ եւ սարսափեցան: Զէյթունցիք ամէն կողմէ ահարկու աղաղակներ կը բարձրացնէին, քաղաքէն, վանքէն, զօրանոցէն, եւ կը կրակէին թշնամոյն

վրայ անընդհատ, մինչ եկեղեցեաց բոլոր զանգակները կը հնչէին անդադրում: Մեծ ճակատամարտն է որ կը սկսէր, այն ճակատամարտը որ տեղի կ'ունենայ « Զէյթունի մուտքին վրայ իսկ »: Կի- ներն սկսան աղօթել եւ ծերերը կը կրկնէին ամէն կողմ. « Մի՛ վախ- նաք, մեր քաղաքը նուիրական է, եւ Աստուած մեզի հետ է »:

Թուրքերը քակտեցան Զէյթունցոց բուն յարձակման առջեւ որ առաջին հարուածով մի քանի հարիւր հոգիի կորուստ մը պատճառած էր իրենց, եւ սկսան նահանջեալ: Մերինները հալածեցին զանոնք մինչեւ մէկուկէս ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Կէսօրին Ռէմզի փաշա ուզեց մի քանի հազար զօրք դրկել Ալի պէյի օպնութեան, բայց երբ Շուղը գետակին մօտեցան, զօրանոցէն ու ճապօղ-Չայիրէն կատարուած բուն հրացանաձգութիան մը ար- դիւնց զանոնք շուրջն անցնելու:

Կէսօրուայ ժամը երկուքին Ռէմզի փաշա խորհելով որ Զէյթուն- ցոց մեծ մասը Ալի պէյի դէմ գացած է եւ իր դիմաց կարեւոր ոյժ մը չի գտնուիր այլեւս հրամայեց յայձակիլ այս կողմէն: Տասը հա- ւար դիւնուոր յարձակեցան զօրանոցին վրայ ուր կը գտնուէին 150 ռազմիկ միայն, Ապահի եւ Մարկանեան Հաճիի հրամանին տակ: Բայց ասոնց կատարած խիտ հրացանաձգութիանը հարիւրաւոր դիակներ պետին փոքեց, մինչ արեւմտեան լեռան վրայ Հայերը կը հալածէին Ալի պէյի զօրքերը: Իրիկուան դէմ Թուրքերն սկսան ամէն կողմէ ետ քաշուիլ:

Այդ օրուայ յաջողութիւնը բոցավառեց Զէյթունցոց եռանդը: Միակ ցաւալին այն էր որ մեր ռազմամթերքը հատնելու վրայ էր: Ճարտար գաղափար մը յղացանք այդ պակասը գոցելու համար: Թըշ- նամիին նետած մի քանի հարիւր չպայթած ռումբերը զոր պահած էինք, խնամքով բացինք եւ մէջի վառօդը հանեցինք, վրայի կա- պարն ալ առինք հալեցնելով. իսկ իբրեւ պատիճ դործածեցինք լուց- կիի գլուխներ: Ահա թէ ինչպէս կրցանք պատերազմը շարունակել դեռ 40 օր:

18ի դիշերը Ռէմզի փաշա մի քանի հազար զօրք դրկած էր Ալի պէյի օպնութեան, որոնք յաջորդ առտու, դեկտ 19ին, յարձակումն սկսան: Հայերը ետ մղեցին զանոնք քանիցս, բայց կոխը շարունակ- ուեցաւ մինչեւ իրիկուն: Այդ օրուայ Թուրքաց բազմաթիւ կորուստ- ներուն մէջ կը գտնուէր Զէրքէզաց նշանաւոր պետը Մէհմէտ պէկ: Իր մահով չէրքէզ անկանոն զօրքերը յուսահատեցան եւ հեռացան բանակէն:

Դեկտ. 20ին Ռէմզի փաշա վերսկսաւ յարձակումը որ տեւեց եր-

կու ժամ, բայց Հայերը աւելի բուռն քան երբեք, յետս մղեցին զօրքերը: Այս անյաջողութիւնը կոտրեց բարոյական կորովը թուրք բանակին որ այնուհետեւ ա'լ չհամարձակեցաւ կանոնաւոր կերպով յարձակում գործել:

Այս երեք օրուան մէջ թուրքերը կորսնցուցած էին 7,500 զօրք եւ սպայ, առանց հաշուելու անկանոն զօրաց կորուստը:

ՍԵՄԵՐՃԵԱՆԻ ԳՐԱԾԸ. « Ալի պէյ Տրնուզը գրաւելէն յետոյ եկաւ Աւագ-Կալ, որուն բնակիչներն արդէն գաղթած էին Ձէյթուն, եւ ամայացած բոլոր գիւղերն այրեց ու սկսաւ դէպի Ձէյթուն քալել: Նոյն ուղղութիւնը բռնեցին նաեւ Ձէրքէզները հիւսիսային արեւմուտեան կողմէն Կէտուկ կոչուած տեղէն, իրենց հրամանատար Մէհմէմէտ պէյի առաջնորդութեամբ, եւ հասան մինչեւ Հէմիւնց Բարսը կոչուած տեղը, ուր դեկտ. 19, հինգշաբթի օրը սաստիկ պատերազմի բռնուելով՝ հրամանատար Մէհմէմէտ պէյը սպանուեցաւ 25 հոգի ուրիշ չէրքէզներու հետ: Ասով մեծ լքում յառաջ եկաւ չէրքէզաց մէջ, վասնզի անոնց համար մէկ պէյը 1000 մարդ կ'արժէր: Հայք կորուսին միայն Ոսկանեան Ոսաչերը Ձէյթունէն եւ Տէր Յովակիմի դրդի Պօղոսը Աւագ-Կալ գիւղէն:

Դեկտ. 8 (20) ուրբաթ օրն ալ նմանօրինակ կռիւ մը տեղի ունեցաւ Եաղուպեան թաղի գերեզմանատան մօտ, ուր հասած էին Ալի պէյի 35.000 զօրքերը Քերէր տիւնէր (քարայրի տանիք) կոչուած տեղէն եւ ամբողջ Սօլաք-Տէտէի լեռը գրեթէ ծածկած էին մարդով, մինչդեռ մեր մարտկոցներուն մէջ կը գտնուէին 1000ի չափ Հայեր: Պատերազմը տեւեց չորս ժամ յոյժ արիւնահեղ կերպով, բայց տակաւին ոչ մին ու ոչ միւսը կ'ուզէր պարտութիւն խոստովանիլ:

Այս անհաւասար կռուոյն ի հեռուստ հանդիսատես եղող Ս. Բարդուղիմէոս վարդապետը այն պահուն զօրանոց կը գտնուէր իրեն ընկերացող Պ. Ապահի, Շամբէշիչեանի եւ այլոց հետ: Պատերազմի սկիզբէն մինչեւ վերջը իրեն միակ զօրավիդ հանդիսացող անկեղծ ու ջերմեռանդ հաւատքի զօրութեամբ ուզեց վերջ տալ այս կռուոյն ալ՝ ահարեկելով թշնամին:

Թուրքաց բազմաթիւ թնդանօթներուն դէմ զօրանոցի բակին մէջ կար Քէկ թնդանօթ (միւսը Քերծէր տարած էին, Ձէյթունի կռնակի լեռը), զոր մերթ ընդ մերթ կ'արձակէր Շամբէշիչեան թշնամի բանակին վրայ: Վարդապետը « Պահպանիչ » մը կարդալով քաջարի հերոսապետին վրայ՝ առաջարկեց անոր, որ թնդանօթին բերանը ուղղակի թուրք ուժրածիգին վրայ դարձնելով կրակ տայ. կատարուեցաւ վարդապետին խնդիրը եւ ուսմբը առանց վրիպելու դնաց ջարդ ու

կոտոր ըրաւ Ալի պէյի ուրաճիդը՝ մեծ սարսափի մէջ ձգելով հրա-
մանատարը եւ բոլոր զօրքերը, որոնք սկսան նահանջել օգնութիւն
խնդրելով միանգամայն Ռէմզի փաշայէն: Այս պատերազմին մէջ 30
հոգի կորսնցուցին թուրքերը եւ 3 ալ Հայերը:

Հասաւ պահանջուած օգնութիւնը, սակայն օրը տարաժամած ըլ-
լալուն չի կրցան շարունակել պատերազմը եւ Երկուստեք դադար
առնելով հետեւեալ օրուան համար ծրագիրներ կը պատրաստէին:
Թանձր մառախուղով ու միզամած օրով մը լուսացաւ վերջապէս չո-
րեքշաբթին եւ Հայերը առանց սպասելու թշնամուոյն պատերազմի
յայտարար նշանին, փութացին իրենք գործադրել իրենց ծրագիրը՝
պարագայէն օգնուելով:

150 կտորիճ Հայեր առջեւնին ունենալով 10.000է բաղկացեալ սեւ
այծերու երամակ մը դիմեցին դէպի Ալի պէյի բանակը: Միշտ կո-
ղոպտելու եւ յափշտակելու վարժ ճրիակներ թուրքերը տեսնելով այս
մոլորեալ հօտի ստուար խումբը՝ ուրախութեամբ յարձակեցան ա-
տոր վրայ, ջանալով ամէն մին հաբուստ աւար մը խլել անկէ:

Այս ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ մեր 150 սպառազէն քա-
ջերը, որը հրացանի հարուածներով, որք սուսերամերկ յարձակելով
բանակին վրայ շատ մարդիկ ջարդեցին: Նոյնիսկ թուրքերը, այս
առակնկալ հարուածէն խռոված ու մառախուղին պատճառաւ ալ բո-
լորովին չփոթած՝ սկսան մէկմէկ կոտորել, այնպէս որ կանոնաւոր
կերպով մղած պատերազմներէն շատ աւելի սուղի նստաւ այս. որով-
հետեւ նիւթական մեծ կորուստէն զատ բարոյական թուլութիւն ձգեց
զօրքերուն մէջ որ շատ աւելի վտանգաւոր է քան նիւթական տկա-
րութիւնը:

Այս ընդհանուր սրտաբեկութեամբ անոնք չի կարողացան այլեւս
քայլ մը իսկ առաջ քարել դէպի Ձէյթուն, թէեւ Ըռծակի Քէրէրի վրայ
ալ 17 օր անընդհատ պատերազմ մղեցին՝ ջանալով Կարսի կամուրջն
անցնիլ. սակայն անկարելի եղաւ սաստիկ դիմադրութիւն տեսնելով
իրենց դէմ եւ բաւական կորուստներ տալով: Այս կուռոյն գոհ գացին
մենէ Մերկենեան Պապա աղան եւ ուրիշ երկու անձինք »:

ՏԻՐ ՅԱԿՈՒԲԱՆԻ ԳՐԱՄԸ. « Ձէյթունի ճակատամրտին պատ-
մական ու լճուական օրը եղաւ չորրորդ օրը (վեցերորդ օրը Տ.Գ.):
Թուրք բանակներուն ծրագիրը ջուրը ինկաւ բոլորովին. որովհետեւ
թափուած գերագանց ճիգերէն եւ յանձն առնուած ահագին զոհողու-
թիւններէն որոշակի կը տեսնուէր որ այդ օրը Ձէյթունը գրաւելու
հաստատուն յոյսը ունէին եւ արդիւնքը եղաւ իրենց համար յունա-

խարուժիւն եւ վհատութիւն, իսկ **Ձէյթունցիներուն՝** յաղթութիւն ու քաջայերուութիւն:

Հարկ է ըսել թէ **Ձէյթունցիներուն** համար եւս սկսած էր զգալի դառնայ իրոնց կտրիճներուն նահատակութեամբ պակսիլը պատե-րազմիկներու թիւէն եւ ուժերուն եւ մարթինիի փամփուշտներուն սպառելու վտանգը, նաեւ անգործածելի եղած գէնքերուն շատնալը: Ամենէն՝ աւելի կենսականը սակայն, այս անվեհեր քաջերուն համար իրենց կեանքէն աւելի հոգիներու փրկութեան եւ երկնային պաշտպանութեան յանձնուելու հարցն էր. ուստի, իրենց վաղեմի աւանդական սովորութեան համեմատ, այդ վճռական օրն ալ՝ առաւօտուն երբ **Կ Տ. Յակոբեան** եկեղեցի կը մտնէ իր զինուած խումբով, Աստուծոյ հովանաւորութիւնը խնդրելու եւ պատերազմի դաշտը մեկնելու համար, հոն կը գտնէ Երկեսո խումն բազմութիւն մը, որոնք ծնրադրած ու լալազին կ'աղօթէին ջերմեռանդութեամբ. **Տ. Յակոբեան** կ'ուղէ մարտիկները խրախուսել եւ արտասուողները մխիթարել՝ կարճ բաժախօսութիւն մը կ'ընէ ու կ'ըսէ ներկաներուն. — « Այսպիսի դէպքեր առաջին անգամ չէ որ **Ձէյթունի** հայրտ բարձունք ներուն վրայ տեղի կ'ունենան. մենք իբրեւ **Ձէյթունցի**, ցարդ կը պարծէինք մեր նախնիքներուն քաջագործութեամբ միայն. հիմա առիթը եկած է որ մենք ալ կատարենք մեր պարտականութիւնը, որպէսզի մեր յաջորդներն ալ մեզմով պարծենայու ուրախութիւնը վայելեն »: Կիներու եւ երախաներու հառաչածքներէն, լացերէն հազիւ կրցաւ իր ձայնը պահ մը լսելի ընել տալ **Տ. Յակոբեան** եւ ապա ծունկի դալով արտասանեց «Մեղայ Ամենասուրբ Երբորդութեան »ը: Բոլոր պատերազմիկները **Ս. Հաղոթութիւն** առին եւ իրենց սիրելիներուն հետ ողջագուրուելով մեկնեցան եկեղեցիէն, բայց ներկաներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ **Տ. Յակոբեանի** քաջասիրտ կիներ, որ կը պոռէր թէ ինքն ալ կ'ուղէ իրեն ընկերանալ կոռադաշտին մէջ, — Ի՞նչ կարող ես ընել — կը հարցնէր խանդաղատանքով ամուսինը իրեն. — **Ձէնքերուդ ծանրութիւնը** կը թեթեւցնեմ, երբ վիրաւորուիս, վէրքերդ կը կապեմ — կը պատասխանէր տարաբախտ կիներ, որմէ դժուարաւ կրցաւ զատուիլ **Տ. Յակոբեան**, պատուիրելով **Պունտուխցի** երիտասարդի մը որ կնոջը քով կենայ ու չթողու որ ան հետեւի իրեն: Միեւնոյն տխուր տեսարանը կը պարզուէր նաեւ միւս եկեղեցիներուն ու զօրանոցին մէջ. աղօթք, խոստովանութիւն, հաղորդութիւն, « **Տէր Ողորմեա** » երգել եւ ապա ոգեւորուած վազել կռուի դաշտը, մղելու համար դիւցազմական եւ անհաւասար մեծ սպարաւոր:

Չորրորդ օրուան այդ վճռական պատերազմին **Ս. Սարգիսի** եւ **Ս.**

Աստուածածնի թաղեցիկներուն խմբապետները՝ Կ. Տ. Յակոբեան եւ Պապա Մարկանեան՝ ամբացան Սօլախ-Տէտէ լեւան կողը՝ բանակին գազաթիւն վրայ. Մանուկ Ասուրեան կեդրոնը, միւս խմբապետներն ալ աջ ու ձախ կողմերը ամբացած էին. մարտավայրին դիրքերը Ձէյթունցիներուն նպաստաւոր էին այս անգամ, հակառակորդ բանակի քերքը ամէն կողմերէ յառաջանալու ճիգեր ըրին եւ ամէն տեղ ալ բռուն ընդդիմութեան հանդիպեցան, հարիւրի դէմ մէկ էր կռուողը, բայց այդ մէկը անպարտելի հսկայ մըն էր կարծես, որ անհնարին նախճիրներ կը գործէր աջ ու ձախ. Ձէյթունցիք մեծ ոգեւորութիւն մը կը զգային, երբ կը տեսնէին թշնամիներուն գնդակահար գլորուելը Քեար Զիւր (Քար Զոր) ըստած ձորին մէջ:

Ձէյթունցիներու յաջողութիւնը կատարեալ էր, երբ յանկարծ թշնամիին փողերը սկսան հնչել Սօլախ-Տէտէի գազաթէն, որուն տիրած կը կարծէին իրենք եւ անտեղեակ պատրաստուած ծուղակէն, կը պատերազմէին անվահեր. Ձէյթունի մէջ իրենց ընտանիքները ձգելով թշնամիին բանակը նախապէս խոյս տուող երկու Ձէյթունցի թուրքերու առաջնորդութեամբ էր որ քանի մը վաշտ զօրք յաջողած էին աննշմարելի կերպով լեւան գազաթը բարձրանալ եւ ծուղակը ձգել կողին վրայ դիրք բռնող Ձէյթունցիները, որոնց կր մնար այլեւս կարելի եղածին չափ սող ծախել իրենց կեանքը: Ամենէն աւելի այդ կռիւին մէջ երկու կողմերն ալ բազմաթիւ կորուստներ ունեցան. սակայն վճռական էր պահը եւ Ձէյթունցիք առիւծի պէս խոյսեցան զիրենք պաշարողներուն վրայ. սպաննեցին ու սպաննուեցան, բայց չահեցան յաղթանակը եւ փրկուեցաւ Ձէյթուն:

Այդ սարսափելիօրն էր, որ Նազարէթ աղա- Կիւլվանէսեանի տունէն կր դիտէր պատերազմին ընթացքը գերի գնդապետը՝ Իֆֆէթ պէյ եւ հիացմամբ գոչեր էր. « Մաշալլահ, մաշալլահ ուշագլարա. էկէր պուշլար թալիմլի օլտա իտիլէր, գուրչունլարընա ասքէօր մի տայանրը իտի »: Այդ օրն էր որ գարնուեցաւ Ձէրքէզներու պետը Ահմէտ պէյ եւ անոնք սարսափահար փախան ցիրուցան. այդ օրն էր որ 12 Ձէյթունցի երիտասարդներ հովիւի խրճիթի մը մէջ դիրք բռնած, կռուեր էին մինչեւ իրենց վերջին գնդակը. բայց վերջապէս պաշարուելով փորձեցին դաշոյններով կտրել պաշարողներուն գիծը եւ բաց ի մէկէն ամէնքն ալ ինկան հերոսաբար ու այդ ազատուողն ալ ստացած վէրքերէն մեռաւ քանի մը շարք վերջ: Այդ օրն էր որ գարնուեցան քաջամարտիկ Մարկանեան Պապան եւ Ասուրեան Մանուկ Ենուն դիւցազն երիտասարդները, որոնց կ'ընկերանար Կ. Տ. Յակոբեան եւ հազարաւոր գնդակներուն մէջէն ողջ մնացած էր հրաշքով եւ ինքզինք ազատած, գահավիժելով լեւան կողն ի վար, ինչո

պէս Բէրդիզ Չայի կռուին ատենը՝ յուսահատօրէն նետուած էր դետը եւ աղատուած »:

Այս ճշգրիտ եւ թափանցող նկարագրութենէն յետոյ Տ. Յակոբեան կը յաւելուէ՝ « Հոս ի դէպ է ըսել թէ, Ձէյթունցիներու անհնարին քաջադործութիւնները առիթ տուած են յաճախ առասպելներու եւ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ ԾԱԿՈՒԲԵԱՆ

մին Սօլադ-Տէտէի ճակատամարտին գլխաւոր
հերոսներէն

վերագրուած դերբնական ազդեցութեանց »: Ու մի քանի զրոյցներէ յետոյ՝ « Այս վերջին ճակատամարտին բանակներու պարտութիւնն ալ այդ կարգի առասպելներու վերագրուեցաւ, որոնց համեմատ իբր թէ Սօլախ-Տէտէի լեռնէն թնդանօթներ կը տեղան եղեր թուրք բանակներուն վրայ: Սաւարամիտներու կողմէն այս յերիւրանքները անշուշտ ծիծաղ միայն կը պատճառեն եւ երբեք չեն նսեմացներ Ձէյթունցիներու իրական քաջութիւնը եւ անվեհեր ոգին: Ճաւալի է քակա՞ն որ կարգ մը այս կարգի առասպելներ նոյնիսկ մեր կողմէ ալ տախարուած ու հրատարակուած են եւ իբր թէ Ձէյթունցիները երնա-

մակ մը այծերու եղջիւրներուն ծայրը վառուած մոմեր տնկած եւ գիշեր ատեն զանոնք թուրք բանակը քշելով զարհուրեցուցած ու խորտակած են ք:

Երեք պատմիչներուն գրածները ճիշդ են իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ, բայց մանրամասնութեանց տեսակէտով շատ մը կէտեր կան պարզուելիք ու ճշդուելիք:

ԱՂԱՍԻ ուզած է շարայարեալ ձեւ մը տալ դէպքերուն, բայց առանց մօտէն տեղեակ ըլլալու անոնց յաջորդութեան: Տեղագրութեամբ ալ Սօլաղ-Տէտէ լեռը նուազ ծանօթ կը թուի իրեն քան արեւելեան լեռները: Ասոր համար է որ բուն ճակատամարտին վայրը տեղագիրիս չէ մինչեւ Ձէյթունի եզերքը, մինչ ան կը գտնուէր լեռան կատարին մօտ: Ձէյթունի այգիներէն վեր:

Այս լեռը որուն բարձրութիւնը 7,000 ոտք կը հաշուէ ինքը Աղասի, երկու ժամուայ ճամբայ ունէր կտրելիք իր ստորոտէն մինչեւ կատարը, նորնչափ եւ քիչ մըն ալ անելի կը տեսէր իր երկայնքը, հիւսիսային ծայրէն մինչեւ հարաւային ծայրը. ըսել է հսկայ քառանկիւն մըն էր որ կը բարձրանար շեղակի, քաղաքին արեւմտեան կողմէ:

Այս քառանկիւնը կարելի էր բաժնել երեք գօտիներու. առաջին գօտին, կատարէն սկսեալ, կազմուած էր ժայռերէ եւ ապառաժներէ, մշակութեան համար անօգուտ. միջին գօտիին վրայ փռուած էին արեւմտեան այգիները, մէկ ժամուայ լայնութեամբ: Իսկ վերջին գօտին որ կ'իջէր մինչեւ Ձէյթուն, իր մէջտեղը կը կրէր ուղղաձիգ ժայռ մըդ Շիրէքը (թղ. գերմ. Շրէքլիխ ահարկու) հարիւրաւոր մեթր երկարութեամբ թերեւս նոյնչափ ալ բարձրութեամբ, (չեմ կարող որոշ չափերը տալ), իսկ այդ ցից պարիսպէն յետոյ, մինչեւ Շուլը գետը, նորէն ժայռեր որոնց վրայէն երեւակայական կածան մը կ'անցնէր, զոր կարելի էր գոց ընել երկար վարժութենէ յետոյ, բայց անվարժներուն համար բացարձակապէս անանցանելի: Շիրէքի հարաւին ծայրը կը բացուէր ընդարձակ քարայր մը, կամ անելի ճիշդը վրայէ վրայ մի քանի քարայրներ անդնդային խորքերով: Քարայրի դմբէթային առաստաղին վրայ անհամար ծիծեռնակներ իրենց շաղախոյ բոյները փակցուցած օդին մէջ կը թեւածէին ամէն կողմ: Այս վերջին գօտիին ժայռերը կը շարունակուէին Շիրէքին երկու կողմը, բաւական հեռու. ծայրագոյն հիւսիսն ու ծայրագոյն հարաւը միայն կը խոնարհէին դէպի գետը մեղմ զառթթափներով, այգիներու

ու պարտէզներու վերածուած : Հիւսիսային կողմը Սօլազ-Տէտէն իր դիմացը ունէր ԷրէՓօ լեռը (բղ. յուն. ԷրէՓօ բարձրանալ), գրեթէ նոյն ձեւով կազմուած եւ նոյնչափ բարձր, իսկ հարաւէն իր դիմացն էին զօրանոցի քովի մեղմ բլուրներն ու հարթ ազարակները :

Սօլազ-Տէտէի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ առաջին գոտիին վրայ, այգիներէն վեր, լեռան կատարին մօտ, Քէար Զիւր կոչուած դիրքի մը շուրջը, զոր Աղասի կը դնէ սխալմամբ քաղաքէն 300 մեթր հեռու, չփոթելով անշուշտ մեծ ճակատամարտը այն փոքր ընդհարումին հետ որ տեղի ունեցաւ յաջորդ օրը արեւմտեան գերեզմանոցին մօտ, եւ որուն վրայ կը խօսի Սէմէրճեանի արթողմէնոսէն քառ ղելով :

Դէպքերը պէտք է դասաւորել այսպէս : Առաջին օրը, դեկտ. 18, կամ ըստ Տ. Յակոբոսանի 17, երբ Ալի պէյի բանակը հասաւ Սօլազ-Տէտէի հարաւային կունակը, ընդհարումներ ունեցաւ իր առջեւ գրտնուած փոքր ուժերու հետ, որոնք կազմուած էին Աւազ-Կայցիներէ եւ Ձէյթունէն ալ Ս. Սարգիսի թաղեցիներէն : Հաւանաբար այդ օրն էր որ տեղի ունեցաւ այն այծերու խնդիրը որուն անշուշտ շատ կարեւորութիւն տուած է Աղասի, մինչեւ 10.000 հանելով անոնց թիւը, եւ առաջուց պատրաստուած ծրագրի մը վերագրելով գաբն : Ձէյթունի մէջ ալ կը պատմուէր որ այդ ընդհարումներուն մէջ հայ պատերազմիկները օգտուած էին լեռան վրայ արածող այծերէն, զանոնք իրենց առջեւէն քշելով եւ յափտակութեան փութացող թուրք զօրքերում բաւական կորուստ պատճառելով իրենց հրացանաձգութեամբ : Պէտք է ըսել որ Ձէյթունի մէջ նոյնիսկ անասնաբուծութեամբ զբաղողները սովորութիւն չունէին բաղմահագար այծեր պահելու Երբեմն կը պահէին մեծ քանակութեամբ չափրչ, այսինքն արու այծ, բայց առժամեայ կերպով միայն, վաճառականութեան սահմանուած, որոնք աջան արդէն ծախուած կ'ըլլային :

Ծիշդ է որ երբ թուրքաց յարձակումներն սկսան երկու ճակատի վրայ միանգամայն, եկեղեցեաց կոչյալներն սկսան հնչել եւ բաւական յուզում յառաջ եկաւ քաղաքին մէջ :

Ծիշդ է նոյնպէս որ առաջին կամ երկրորդ օրը Բէմգի փաշա ուղեց մաս մը զօրք անցնել Ալի պէյի բանակին կողմը, բայց Ձէյթունցիք արդիւնեցին զանոնք գետն անցնելու, իրենց բուն հրացանաձգութեամբ : Բայց այս գործողութեան բուն նպատակը յայտնի չէ : Կարելի է ենթադրել որ երկու օրուայ յոգնութենէն յետոյ, Բէմգի կը փափաքէր որ Ալի պէյն սկսի վճռական յարձակումին, կամ թէ երկու կողմէն միասին սկսին այդ յարձակումը հաւասար ուժերով : Ալի պէյի յապաղումն ալ բաւական մեկնութիւններու կրնայ տեղի տալ :

Անհաւանակամն չէ որ այս թուրքը որ ծանօթ փաշայի մը տղան էր, ներքնապէս նախանձորդ մ'էր ծագումով չէրքէզ Ռէմզիի եւ շատ ալ չէր փափաքեր անոր փառքին համար իր արդէն չահած դավնի-ները վտանգելու: Ինչ որ ալ ըլլայ, Ռէմզիի պաշտօնանկութենէն յետոյ, Այի պէյ Ձէյթունի պատերազմով է որ աստիճանի բարձրացում ստացաւ, փաշայութեան տիտղոսով, եւ բարեկամութեամբ ալ կապուեցաւ Ձէյթունցոց հետ, մանաւանդ Երկանեան քահանայի, որուն հետ թղթակցութեան մէջ էր յաճախ: Միջահասակ եւ պարարտ անձ մ'էր, բաց գոյն, Պահրի փաշայի երեւոյթով:

Դիտելի է որ Աղասի 40 հազար կը նկատէ արեւելեան բանակին թիւը, չուզելով անշուշտ հակասութեան մէջ գտնուիլ Փրանսական զնդապետին հետ, մինչ Ձէյթունի ռազմիկներուն թիւը ցոյց կուտայ սովորաբար ընդունուածին համաձայն 6 հազար, առանց ճշդելու որ անոնց կէսէն աւելին անգէն էին:

Յայտնապէս նուագեցուցած է նաեւ զօրմնոցը մնացած ոյժերուն թիւը, 150ի իջեցնելով զայն, առանց յիշելու որ Շամքէչիշեանն ալ հոն էր դեռ իր ստուար խումբով, ուր Հայերը, այդ վտանգաւոր ճակատին վրայ, պիտի դիմադրէին դեռ մէկ շարաթ:

ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ դէպքերը շարած է խառնակ կարգով մը. նախ յիշած է մեծ ճակատամարտը, դեկտ. 19ին, յետոյ դեկտ. 20ի ընդհարումը գերեզմանոցին մօտ. անկէ վերջն է որ ձեռք կ'առնու այժե-րուն խնդիրը Աղասիէն քաղելով: Ամենէն յետոյ կը ղնէ գլխաւոր խմբապետին՝ Մարկանեան Պապայի մահը, առանց ըսելու թէ ո՞ր օրը մեռաւ եւ ո՞ր դիրքին վրայ: Սէմէրճեան իր պատմութեան երկրորդ հատորին համար գլխաւոր աղբիւր ունի ըսինք, Աղասիի գիրքը եւ Բարթոլոմէոս վարդապետը, թէ եւ յայտնապէս չէ խօսած իր աղբիւր-ներու մասին: Իր օգնականները որոնք հաւանաբար անծանօթ էին Ձէյթունի դիրքերուն եւ դէպքերուն, երբեմն շփոթ կերպով օգտուած են Աղասիէն:

Իսկ Տէր ՅԱՆՈՒՅԵԱՆ որ անձամբ մասնակցած է 19ի ճակատա-մարտին, զայն կը նկարագրէ յստակ կերպով եւ կենդանի գոյներով: Եթէ չյիշեր Աղասիի եւ Սէմէրճեանի մէջ բերած կարգ մը կէտերը, պատճառն այն է որ այս պատմիչը ընդհանրապէս տարտամ գաղա-փարներ ունի այն դէպքերուն մասին որոնց ինքը չէ մասնակցած. թուականներուն համար ալ իր յիշողութեան վրայ է որ կռիւնած է միայն, թէ եւ այդ մասին միւսներէն իր ունեցած տարբերութիւնը կարեւորութենէ զուրկ է, մի քանի օրուան խնդիր ըլլալով: Տէր Յա-

կորեան պատերազմէն անմիջապէս յետոյ մեկնեցաւ Ձէյթունէն, եւ ժամանակ չունեցաւ ստոյգ կերպով տեղեկամալու շատ մը մանրամասնութեանց, օրինակի համար Սանտոսի մեծ դիմադրութեան, վերոյիշեալ այժեբու խնդրոյն, եւն. :

ՍՕԼԱԳ-ՏԵՏԷԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Կը յիշեմ, դեկտ. 18ին ըլլալու էր, իրիկուան դէմ, կամ թերեւս դեկտ. 19ի առաւօտուն, երբ վերջիւ անգամ տեսայ Մարկանեան Պապա աղան, որ կը վերադառնար զօրանոցէն, արեւմտեան ճակատը մեկնելու համար: Զինուած էր մարթինով եւ կը կրէր իր կիրակնօրեայ փառաւոր հագուստը, հարուստներուն սովորական տաբաղը, զի հասարակ օրերը մսագործներու յատուկ շորերն ունէր իր վրայ, իր խանութին առջեւ, Ձէյթունի շուկային մէջ: Այդ օրը անցաւ նա մեր տունին առջեւէն գրեթէ վազելով, ուրիշ մի քանիներու հետ, որոնք կը զգային թէ ժամանակ չունին կորսնցնելու այս նոր վտանգին առջեւ: Բայց հաւանական չէ որ ուղղակի մեկնած ըլլայ առանց տուն հանդիպուու, զի ինչպէս կը պատմէին, Մարկանեան Պապան ալ դժուարութեամբ բաժնուած էր իր կընովմէն, որ նման Տէր Յակոբեանի կողակցին, կ'ուզէր ընկերանալ իր ամուսնոյն դէպի ռազմադաշտ: Կ'ըսէին որ Պապա աղա քնացուցած էր իր կիւր խոստանալով միասին տանիլ զայն, բայց յետոյ դուրս սպրդելով անոր թեւերուն մէջէն, իրեն տեղ բարձ մը զետեղած էր քնացող կնոջ կոճրձքին, եւ սլացած էր դէպի Սօլագ-Տէտէ:

Մարկանեան Պապա շուրջ 33 տարեկան, միջահասակ, սիրելի անձ մ'էր Ձէյթունի մէջ, ամենուն համակրութեան արժանացած: Ամբողջ քաղաքին մէջ հազիւ քանի մը հոգի կարելի էր հաշուել իր Ֆիդիքական գեղեցկութեան հաւասարող, կարծես արեւի պէս կը փայլէր, լոյս սփռելով իր շորադին: Բայց իր ներքին նկարագիրը նոյնչափ ագիւ էր որչափ իր արտաքին կերպարանքը: Միակ անձն էր նաեւ Ձէյթունի մէջ որուն ամուսնութիւնը խօսակցութեան նիւթ դարձած էր ժողովուրդին համար, իր երկրորդ ամուսնութիւնը, Մավը Տօնլուի հետ, որ այրի էր իրեն պէս: Առաջին ամուսնութենէն մէկ զաւակ ունէր, նազարէթը, արեւիկ մը հօրմէն փրցուած, որ շատ չապրեցաւ անոր մահէն յետոյ: Պատմուածներուն համաձայն, այս երկրորդ ամուսնութիւնը կատարուած էր սիրահարութեամբ, հաղուազիւտ բան Ձէյթունի համար, ղեռատի այրիին հետ, որ իրեն չափ համբաւ չահած էր գեղեցկութեամբ: Տեսակ մը Ապէլարի եւ Հէլօթի

պատմութիւն Տաւրոսի լեռներուն մէջ. նոյնիսկ երգեր յօրինուած էին Մալը Տօնլուի վրայ, առանց որ եւ է չարամտութեան, Տեմչար Սաթեցիի Տիկիմ տեմչաքսի ոճով: Բայց այդ կիւնը որ ամենուն հիացման ու խօսակցութեան առարկայ եղած էր, հարուստ ընտանիքի մը անդամակցելով, ամենադժբախտ ճակատագիրն ունեցաւ: Այս երկբորդ ամուսինն ալ կորսնցնելէն յետոյ, նորէն ամուսնացաւ ուրիշ Պապայի մը հետ, նոյնպէս յարգուած եւ գեղեցիկ անձ մը, բերդարնակ Սէթեաններէն Չավուկօնց Պապան, այրի, զոր պիտի խլէր իրմէ այս անդամ աքսորը դէպի հեռաւոր անապատները, 1915ի: Օր մը հետաքրքրուեցայ այստեղ ի Փարիզ եւ հարցուցի հօրեղբորս թէ ի՞նչ վախճան ունեցաւ Ձէյթունի գեղուհին, եւ իմացայ որ բախտի բերումով Սուրիոյ կողմն ինկած էր ան, ընտանեզուրկ եւ ամենաթշուառ վիճակի մէջ, ստիպուելով լեռներէն փայտ կրել շալակով պատառ մը հաց ճարելու համար, ինքը որ Մարկանինց ամարանոցներուն մէջ ծառաներու հոյլ մը ունէր իր ձեռքին տակ:

ՍուրբՏէտէի ճակատամարտին մէջ, Մարկանեան Պապայէն դատ, ինկած էին նաեւ ուրիշ խմբապետներ, նոյնպէս Ս. Աստուածածնի թաղէն, որոնց մին էր Ատուրինց Մանուկը, պաշտօնով ոստիկան, բայց բոլոր Ձէյթունցիք կը համակրէին իրեն իր ազնիւ նկարապիւն համար: Երբորդ խմբապետ մ'ալ որ չէ յիշատակուած պատմիչներէն, բերդարնակ Խեւուկն էր, ժողովրդական անուամբ, զի մոտցած եմ իր աւագանի անունը: Տարիքոտ եւ շատ լուրջ անձ մ'էր, հակասակ իր տիտղոսին, հաւանաբար Սուրէնեան տոհմէն, Ձէյթունի միակ դելձակը այր մարդոց հազուստներուն համար: Ձիւղադարէն յետոյ Ձէյթունցիք գտան Խեւուկի մարմինը իր հազուստներով, զի թուրքերը չէին տեսած իր դիակը ամայի վայր մը ինկած, որ ցուրտին պատճառաւ ալ անեղծ մնացած էր:

Եթէ ճիշդ է Տէր Յակոբեանի պատմածը թէ Իֆֆէթ պէյ, գերի դնդապետը (հեռադիտակով) կը դիտէր ճակատամարտը Կիւլվանէսեան Նազարէթ աղայի տունէն, ըսել է որ լեռան այդ բարձունքին վրայ մառախուղ չկար, ինչպէս կը պատահի յաճախ բարձր լեռներու համար, երբ անոնց կողերը ծածկուած են մշուշով, միւշ աւելի վերերը լուսաւորուած են պայծառ արեւով:

Թուրքերը ընկճած էին Հայոց գլխաւոր ոյժը, իրենք ալ ծանր կորուստներ տարով, եւ սուրացած էին դէպի վար մառախլապատ այդ գիւներուն մէջէն, որունց մէջ ցրուած հայ ոյժերուն անկարելի եղած էր այլևս երկար դիմադրութիւն մը ընել: Փարիզարնակ եղբարախտ հօրեղբայրս, Կարապետ Պօղոյեան (տես պատկերը էջ...), որ այդ պահին 21 տարեկան եռանդուն երիտասարդ մըն էր, նոր ամուսնացած,

կը պատմէր որ քիչ մնացած էր իրեն գերի իյնալու կամ սպաննուելու
այդ այգիներուն մէջ, երբ նշմարած էր որ շատոնց շրջապատուած
էր թուրք զօրքերով, որոնք յառաջացած էին առանց տեսնուելու մա-
ռախուղին պատճառով. բայց այդ միեւնոյն մշուշը պաշտպանած էր
զինքը որպէսզի կարենայ խոյս տալ առանց իր կեանքը կորսնցնելու:

ՍՕԼԱԳ-ՏԷՏԷԻ ՌԱԶՄԻԿ ՄԸ

Տարաբախտ հօրեղբայրս՝ Կարապետ Պօղօղեան

Հէք հօրեղբայրս, սիրահար էր որսորդութեան եւ զէնքի, եւ ինքն
է որ շինած էր իր հրացանը, Չուլախինց Վարդիվարին հսկողութեանը
տակ որոնց գործանոցը կը յաճախէր իրրեւ աշակերտ, որմնադրու-
թեամբ պարապելէ առաջ, ինչպէս էր նաեւ միւս հօրեղբայրս Համ-
բարձումը:

Տարօրինակ պարազայ մը պատահած էր մեր դրացի Ալիքսանինց
Սարգսին, որ ծանօթ վաճառական մ'էր: Երբ ճակատամարտը կը
վերջանայ Հայերուն ընկճուելով, թուրքերը գլուխ առնալ այգինե-
րուն մէջէն ամէն ուղղութեամբ որպէսզի թոյլ չտան Զէյթունցոց կա-
նոնաւոր կորպով նահանջելու: Տրուած ըլլալով ցիրուցան հայ ռազ-
միկներուն ջնջին թիւը, այլեւս ամէն ոք ուրիշ բան չխորհիր եթէ ոչ
խուճապահար իր կեանքը փրկելու: Այդ պահուն է որ ըսին Տէր Յա-
կոբեան վերջին վայրկեանին ինքզինքը վար կը նետէ բերդի դիմացի
ժայռերէն, որոնց քաջ ծանօթ էր զի իր տունին մօտն էին: Բայց ըն-

դարձակ լեռան վրայ ոմանք, բոլորովին հիւսիս, կրցած էին մէկ կողմ մէն անցնիլ դէպի դիմացի էրէֆօ լեռը, ոմանք Շիրէքի քովնտի գառիթալուներէն վար սպլդիլ եւն: Այսպիսով՝ թէ տիրող մառախուղին շնորհիւ եւ թէ իրենց քաջ ծառօթութեամբը յետին կածաններուն, ուղմիկները կը փրկուին համեմատաբար փոքր կորուստով մը: Խումբ մը Հայեր սակաբն, Թուրքերուն կողմէ քայլ առ քայլ հաւածուած, իրենց խուճապին մէջ կը հասնին Շիրէքի բուն գագաթին վրայ, որուն մօտենալու իսկ կը սոսկայինք գլխու պտոյտ չունենալու համար: Այս խումբին ուրիշ բան չմնար ընել եթէ ոչ թիմուիլ ճակի մը մէջ որ իրենց ծանօթ էր եւ կը կարծէին թէ կը հաղորդակօյէր վարի քարայրներուն հետ: Թուրքերը ելբ կը տեսնեն թէ իրենց որսերը սնելեւթ եղան ժայռերուն տակ, հսկայ քարեր կը գլտորեն եւ ամուր կը գոցեն այդ ծակին բերանը, որպէսզի փախստականները սովառահ մեռնին եզիպտական գերեզմանի վերածուած այդ խոռոչին մէջ: Ազատուողներուն մէջէն մի քանի դրացիներ որոնք չէին տեսած Սարգէսի եւ իր ընկերներուն մեռնիլը, կը միսթարէին վաճառականին ընտանիքը որպէսզի բոլորովին յոյսը չկորէ, զի, կ'ըսէին, « թերեւս ողջ ըլլան, ո՞վ գիտէ, Աստուած մեծ է »: Այսպիսի պարադաներու մէջ դուռուրեք է որ յոյսերը կը պսակուին յաջողութեամբ. ընդհանրապէս, ուշ կամ կանուխ, յուսացողները կը ստիպուին համակերպիլ դառն իրականութեան: Այստեղ սակայն իրագործուեցաւ հրաշքը եւ չեմ գիտեր որչափ սրեր յետոյ Զէյթուն կրցան հասնիլ Սարգէս եւ իր ընկերները, անթութենէ սպառած վիճակի մէջ: Պատմեցին որ իրենց խոռոչին մէջ կոյրգուրբայն ճամբորդելով, եւ իրենց մարմինը սանդուղ շինելով, հասած էին Շիրէքի վերի քարայրը, յետոյ նորէն ճամբայ գտած էին դէպի վար մինչեւ վարի քարայրին առաստաղին վրայ, ուր սոսկումը պատած էր զիրենք, որովհետեւ անկարելի էր այդ ահագին բարձրութենէն վար նետուիլ: Երկար խորհելէ յետոյ, իրենց գօտիներն ու զգեստներն իրարու կցած էին եւ այդ տարօրինակ չուանը ժայռի մը փակցուցած, որոշ բարձրութիւնէ մը ինքզինքնին թող տալով, ողջ մնացած էին յատակին տաժուկ հողին վրայ: Օրեր պէտք եղան մինչեւ որ կրցան վերադառնել իրենց առողջութիւնը:

Այս բարձրաբերձ քարայրներէն վար կախուողներու ողիսականը ինձ կը յիշեցնէ Խորենացույ մէկ դրուագը, երկու հայ թագաւորներու՝ Խոսրովայ եւ Արշակայ հակամարտութիւնները նկարագրած տեսէ:

« Մուրենայ Սոռխոռուււոյ եւ Վահանայ առաւելիւնի եւ Աշ-
« խաղարայ դիմաքսենի դտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգան-
« ճըմն Արշակայ յամբողջէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Մոփաց .
« զոր յափշտակեալ, եւ կամեցեալ անցանել առ Սոսրով, ոչ ժա-
« մանեցին: Քանզի աճապարեալ Սամելի մամիկոնենի մտերմի
« Արշակայ, յոլովածեոն զնդաւ զհետ մտեալ, փախստեայս ար-
« կանէ յամուր այրս 'ի դաւառին Մանանաղւոյ, յոր մուտ ոչ զը-
« տանէր, բայց 'ի կողմանէ դոյզն ելք էին առ 'ի թաւալ . եւ ա-
« ռաջի դրաց այրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ . եւ 'ի վե-
« լուստ պաղանձաւ քուստոր, որ հայի յանդունդս խորածորոյն .
« եւ որ ինչ գերծանի, յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկա-
« նի՝ անդադար հոլովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկոխի:
« Վասն որոյ տարակուսեալ Սամէլ վարանէր առ անհնարութիւն
« տեղեացն: Եւ ազդ արարեալ Արշակայ, հրամայեաց արկղ գոր-
« ծել երկաթակապ, եւ քաջ արանց 'ի ներքս մտանել, եւ այն-
« պէս շղթայատող կարիւք 'ի վերուստ 'ի վայր իջուցանել
« 'ի դուրս այրին :»

Մանանաղի կը գտնուի Բաբ ճր Հայոց մէջ եւ անկարելի չէ վերո-
յիշեալ դիրքին գոյութիւնը այն կողմերը, բայց բերնէ բելան հասած
սլաւոնութիւնները ո՞ր աստիճան կրնան ճշդել տեղագրական մասնա-
ւոր եւ յստակ նկարագրութեան մը ո՞ր գաւառին պատկանիլը: